

Родная мова ў сістэме дашкольнага выхавання

1. Функцыі маўлення.

Родная мова як фактар развіцця і выхавання дзяцей

Асноўныя функцыі маўлення – камунікатыўная (зносіны) і мысліцельная. Акрамя таго, вылучаюцца такія функцыі маўлення, як інфарматыўная, рэгулятыўная, плануемая, сацыялізуючая, экспрэсіўная, пабуджальная, эстэтычная і інш.

Першая і асноўная для дзіцяці функцыя маўлення – камунікатыўная.

У гэтай функцыі, дакладней, функцыі сацыяльна-эмацыянальнага кантакту, дзіця выкарыстоўвае першыя словы на першым годзе жыцця. Патрэба ў зносінах з дарослымі і ровеснікамі стымулюе далейшае развіццё маўлення дзіцяці. Пры гэтым вельмі важным з’яўляецца развіццёвы патэнцыял маўленчага асяродзя: маўленчае развіццё дзіцяці магчыма толькі ў зносінах з дарослымі, якія далучаюць малога да мовы свайго грамадства. У сям’і, у дашкольных установах неабходна ствараць маўленчае асяроддзе такім чынам, каб яго развіццёвы патэнцыял быў дастаткова высокім для кожнага дзіцяці ў адпаведнасці з яго ўзрастам. Тады кожнае дзіця навучыцца разумець маўленне, звернутае да яго, і выказаць свае думкі, жаданні, намеры іншым людзям.

З’яўляючыся сродкам зносін, мова адначасова з’яўляецца сродкам абмену думкамі, **пазнання, мыслення**. Пашыраючы свае ўяўленні аб наваколлі, адносінах паміж людзьмі, прадметамі з’явамі, дзіця засвойвае новыя словы, граматычныя формы. Гэта адбываецца толькі пры ўмове, калі развіццё маўлення абапіраецца на ўвесь працэс пазнання навакольнага свету. У гэтым выпадку маўленчая адзінка, форма засвойваюцца дзіцем адэкватна зместу навакольнай рэчаіснасці. У процілеглым выпадку дзіця атрымлівае так званае вербальнае выхаванне: яно можа ведаць шмат вершаў, “правіл”, ужываць у маўленні механічна засвоеныя словы, выразы, не разумеючы іх значэння. Л.І.Ціхеева, аўтар першай metodyкі развіцця маўлення дзяцей, патрабавала “клапаціцца аб тым, каб ... пры падтрымцы слова садзейнічаць

фарміраванню ў свядомасці дзяцей багатага і трывалага ўнутранага зместу, садзейнічаць дакладнаму мысленню, узнікненню і замацаванню значных па каштоўнасці думак, уяўленняў і творчай здольнасці камбінаваць іх”¹. Л.І.Ціхеева папярэжвала: “Слова каштоўнае сваім зместам... Слова, звернутае да дзяцей, павінна быць заўсёды с л о в а м, а не толькі гукам”².

Правільнае развіццё маўлення, навучанне дзяцей выказваць свае думкі ў вуснай форме мае важнейшае значэнне для паспяховага засваення ведаў у штодзённым жыцці і на любых вучэбна-выхаваўчых занятках.

Мова з’яўляецца і сродкам апасродкавання ўсіх псіхічных працэсаў – адчуванняў, успрымання, уяўленняў. На ранніх ступенях развіцця дзіцяці пераважнае значэнне маюць непасрэдныя сігналы рэчаіснасці. Але паступова ўзрастае роля слоўных сігналаў.

З ранняга дзяцінства мова выконвае для дзіцяці функцыю **рэгулятара** паводзін. Першыя словы, якія выконваюць гэтую функцыю, - *можна, трэба, нельга*, дзеясловы загаднага ладу *ходзі, еш, дай* і інш.

Метадыст, даследчык дзіцячага маўлення Л.А.Федарэнка падкрэслівае, што словы, якія рэгулююць паводзіны дзіцяці, павінны быць матываванымі для яго, не выступаць у якасці пагрозы. Тады гэтыя словы абуджаюць самасвядомасць дзіцяці, загартоўваюць яго волю, дысцыплінуюць.

Пазней дашкольнік засвойвае такія словы і адпаведныя паняцці, як *справядлівасць, дабрата, чэснасць* і іншыя, што садзейнічае росту маральнага ўзроўню дзіцяці.

У дашкольным узросце маўленне для дзіцяці пачынае выконваць і **плануючую** функцыю. Спачатку, паводле даных Л.С.Выгоцкага, Р.Я.Левінай, гэта рэзюміруючае, канстатуючае маўленне, выкліканае дзеяннем, якое ўжо адбылося. Пазней маўленне набывае функцыі ўласна плануючага дзеяння. На першым этапе ажыццяўляецца так званае планаванне для іншых (дзіця, звяртаючыся да дарослага, назвае свае будучае дзеянне);

¹ Тихеева Е.И. Развитие речи детей. М., 1981. С. 5-6.

² Там жа. С. 9.

затым узнікае планаванне для сябе (прагаворвае ўголас, што будзе рабіць); нарэшце ў дзіцяці можна заўважыць унутранае планаванне ўласных паводзін (вышэйшая форма авалодання маўленнем).

Родная мова, якой авалодваюць дзеці ў зносінах з дарослым, з'яўляецца важнейшым сродкам засваення імі культуры свайго народа, фарміравання нацыянальнай самасвядомасці. У родным слове, па сцвярджэнні вялікага рускага педагога К.Дз.Ушынскага, народ клапатліва захоўвае “увесь след свайго духоўнага жыцця”. Таму на аснове роднай мовы адбываецца нацыянальна-культурная сацыялізацыя чалавека.

Матчына мова, мова бацькоў, продкаў з'яўляецца і сродкам, і зместам духоўнага развіцця асобы чалавека. Я.Колас ва ўласцівай яму паэтычнай манеры пісаў: “Скрозь адчыненыя дзверы роднай мовы льецца ... шырокая, магутная плынь ... людкуючы розум і пачуцці дзяцей”¹.

Большасць дашкольнікаў у нашай рэспубліцы выхоўваецца ў рускамоўных сем'ях, змалку вучыцца размаўляць і мысліць на рускай мове. У той жа час менавіта беларуская мова, якой карысталіся продкі і якая захоўвае нацыянальную ідэнтыфікацыю, для беларускіх дзяцей з'яўляецца сапраўды роднай мовай. Беларуская мова тлумачыць дзецям прыроду нашага краю, знаёміць з характарам акружаючых людзей, з грамадствам, яго гісторыяй, традыцыямі і памкненнямі, уводзіць у народную паэзію, народныя вераванні, філасофію. Гэта адбываецца, напрыклад, праз прыказкі, прымаўкі, народныя гульні, песні, святы і г.д. З такога пункту гледжання і трэба падыходзіць да навучання рускамоўных дашкольнікаў беларускай мове.

2. Маўленне выхавальніка як сродак развіцця маўлення дзяцей

Унутраныя механізмы маўлення ўтвараюцца толькі пад уплывам сістэматычна арганізаванага маўлення дарослых. Вядомы псіхалінгвіст М.І.Жынкін пісаў, што пры перадачы паведамлення ў мозг уводзяцца дзве інфармацыі: а) аб прадметах і з'явах навакольнага свету; б) аб правілах мовы,

¹ Колас Я. Збор твораў: У 14 т. Т. 12. С. 319.

на якой гэта паведамленне падаецца. Апошні від інфармацыі ўводзіцца ў неяўнай форме, паколькі правілы мовы прымяняюцца, але аб саміх правілах нічога не гаворыцца. *Развіццё маўлення ёсць увядзенне ў мозг чалавека мовы ў неяўным выглядзе, г.зн. праз маўленне.*

Дзеці, спачатку пераймаючы (прыкладна да 1 г. 8 мес.), а потым неўсвядомлена аналізуючы маўленне дарослых, засвойваюць усе тонкасці вымаўлення дарослага, словаўжывання, пабудовы фразы. Вучыць дзяцей трэба на лепшых узорах роднай мовы, і ў гэтым вядучая роля належыць выхавальніку, які пастаянна кантактуе з дзецьмі і ад якога дзеці пераймаюць, засвойваюць культуру маўлення.

Пад *культурай маўлення* разумеецца яго правільнасць і выразнасць, камунікатыўная мэтазгоднасць: адпаведнасць нормама арфаэпіі, лексікі, граматыкі, стылістыкі, устаноўленым для літаратурнай мовы традыцыям, а таксама ўменне карыстацца моўнымі сродкамі ў розных умовах зносін адпаведна з мэтай і зместам маўлення.

На жаль, у маўленні некаторых выхавальнікаў сустракаецца цэлы шэраг памылак. Найбольш тыповымі з іх з'яўляюцца:

- парушэнні арфаэпічных норм: вымаўленне гукаў па іх абазначэнні на пісьме, хоць пісьмо не заўсёды перадае літаратурнае вымаўленне слова (*гарадскі, шшытак, у рэццы, мышся* замест *гарацкі, шшытак, у рэццы, мышься*);

- ужыванне незразумелых для дзяцей слоў: спецыяльных тэрмінаў (кампазіцыя апавядання, дэкаратыўнае маляванне), слоў іншамоўнага паходжання (дэфект, канфлікт);

- ужыванне слоў-паразітаў, якія засмечваюць маўленне (значыць, вось, так бы мовіць, як бы);

- залішняя ласкальнасць, хуткі тэмп маўлення і шматслоўе або залішняя лаканічнасць, часам грубасць.

Шмат памылак у маўленні выхавальніка абумоўлены інтэрферэнцыяй: засмечваннем беларускага маўлення русізмамі, рускага – беларусізмамі на ўзроўні лексікі, граматыкі, фанетыкі, арфаэпіі.

Якія ж патрабаванні ставяцца да маўлення выхавальніка, каб ён стаў узорам высокай культуры маўлення для дзяцей?

Перш за ўсё маўленне выхавальніка павінна быць **змястоўным**, несці дзецям новую праўдзівую інфармацыю, раскрываць перад імі ўзаемасувязі і ўзаемазалежнасці, што існуюць у навакольным жыцці, даваць ацэнку ўчынкам дзяцей і дарослых.

Слоўнік выхавальніка павінен быць багатым і дакладным. Для выказвання сваіх эмацыянальных адносін да дзяцей, іх учынкаў, для складання апавядання, апісання розных прадметаў выхавальнік павінен выкарыстоўваць вялікую колькасць разнастаўных слоў, у тым ліку сінонімы, антонімы, словазлучэнні, вобразныя літаратурныя і народныя выразы, фразеалагічныя звароты. Варта часцей ужываць словы, якія больш цяжка засвойваюцца дзецьмі (абазначэнні адценняў колераў, матэрыялаў, мастацкіх выказаў, абагульняльных слоў і інш.).

Дакладнасць маўлення – гэта ўменне з многіх блізкіх па змесце слоў выбраць адно, якое найбольш дакладна і поўна характарызуе прадмет аоб з’яву, яго ўласцівасці.

Выразнасць маўлення – гэта эмацыянальнасць, ярка выражаныя адносіны да таго, аб чым гаворыцца, і да тых, каму адрасавана выказванне. Выразнасць дасягаецца і ўменнем выбіраць дакладнае слова, і пабудовай фразы, і выкарыстаннем літаратурных мастацкіх сродкаў вобразнасці – эпітэтаў, метафар, параўнанняў, гіпербал і разнастайнасці інтанацый.

Пэўныя патрабаванні ставяцца і да гукавога боку маўлення: чыстае гукавымаўленне, выразная дыкцыя, арфаэпічная правільнасць.

У размове з дзецьмі неабходна памятаць пра іх узроставыя магчымасці. Размаўляючы з малодшымі дзецьмі, выхавальнік ужывае словы з канкрэтным зместам, фразы кароткія і простыя па структуры, тэмп гутаркі – няхуткі, мова

эмацыянальная. На пятым-шостым годзе жыцця дзецям становяцца даступнымі прычыны ўзнікнення нескладаных з'яў, якія ў маўлені адлюстроўваюцца з дапамогай складаназлучаных і складаназалежных сказаў. Дакладныя інтанацыі выхавальніка дазваляюць дзіцяці адчуць сябе больш сталым і паказаць гэтыя ў сваіх учынках, паводзінах.

Парушэнні ўзроставых меж, абумоўленых псіхалага-фізіялагічнымі асаблівасцямі дзяцей малодшага, сярэдняга і старэйшага дашкольнага ўзросту, прыводзяць да педагагічных памылак, пралікаў: непаразуменню, зніжэнню інтарэсаў, раздражненню, пасіўнасці дзяцей.

Выхавальніку неабходна валодаць уменнямі весці дыялог, расказаць, слухаць расказы і адказы іншых. Маўленне яго павінна быць нешматслоўнае, але зразумелае і лагічнае. У дзейнасці кожнага педагога важным з'яўляюцца навыкі публічнага маўлення: уменне выступаць перад калегамі, наладжваць калектыўную гутарку з бацькамі. Узорам для дзяцей і акружэння павінна быць уся манера паводзін выхавальніка ў працэсе маўленчых зносін (поза, жэст, адносіны да суразмоўнікаў).

3. Задачы, змест і формы работы па развіцці маўлення дзяцей

Задача развіцця маўлення, навучання роднай мове выступае як адна з самых галоўных задач выхавання ў дзіцячым садзе. Авалоданне сродкамі роднай мовы, добрае валоданне ёю забяспечвае эфектыўныя маўленчыя зносіны дзіцяці з дарослымі і аднагодкамі. Без маўленчых зносін, без моўнага акружэння немагчыма паўнацэннае развіццё маўлення дзіцяці, бо іменна дарослыя перадаюць яму вопыт, веды, уменні, культуру. Навучыць дзіця карыстацца роднай мовай у жывых, непасрэдных зносінах з людзьмі, развіць іх вунае маўленне -асноўная задача маўленчага развіцця дашкольніка.

Гэта агульная задача ў адпаведнасці з асноўнымі кампанентамі мовы і маўлення складаецца са спецыяльных прыватных задач:

- развіццё дыялагічнага (гутарковага) маўлення;
- фарміраванне звязнага маналагічнага маўлення;

- узбагачэнне, замацаванне і актывізацыя слоўніка;
- удасканаленне граматычнай правільнасці маўлення;
- выхаванне гукавой культуры маўлення;
- выхаванне цікавасці і любві да мастацкага слова;
- падрыхтоўка да навучання грамаце.

Дашкольнікі, засвойваючы родную мову, авалодваюць такой формай маўленчых зносін, як вуснае маўленне. Таму дзіця неабходна вучыць слухаць і разумець маўленне, звернутае да яго, падтрымліваць размову, адказваць на пытанні, задаваць пытанні самому.

Развіццё маўлення дашкольнікаў пачынаецца на першым годзе зыцця. З другога паўгоддзя другога года жыцця дзіця само можа звяртацца да дарослага, выказваючы свае думкі, жаданні, пачуцці, просьбы. Дзіця можа паступова ўступаць з дарослымі ў **дыялог**, што значна пашырае магчымасці выхавальніка ажыццяўляць выхаванне і навучанне дашкольніка, у тым ліку магчымасці развіваць дзіцячае маўленне, навучаць дзяцей роднай мове.

Больш складанымі відамі маўленчай дзейнасці з'яўляецца **маналагічнае** маўленне – перадача складанага разгорнутага зместу. Звязнасць маналагічнага маўлення, адзначаў славуты даследчык дзіцячага маўлення Ф.А.Сахін, пачынае фарміравацца ў нетрах дыялогу як асноўнай формы маўленчых зносін. У дыялозе звязнасць залежыць ад здольнасцей і ўменняў не аднаго чалавека, а двух. Абавязкі па яе забеспячэнні спачатку выконвае дарослы, але паступова іх вучыцца выконваць і дзіця. Дыялог – першая школа развіцця звязнага маналагічнага маўлення дзіцяці (і увогуле актывізацыі яго маўлення)¹.

У дыялогу кожны з суразмоўцаў адказвае на пытанні другога, а ў маналогу гаворачы, паслядоўна выказваючы свае думкі, як бы адказвае самому сабе. Размаўляючы з дарослым, дзіця вучыцца задаваць пытанні самому сабе. Фарміраванне ўласна маналагічнага маўлення – умення звязна

¹ Развитие речи детей дошкольного возраста / Под ред. Ф.А.Сохина. М., 1984. С. 8.

расказаць пра прадмет, падзею, пачынаецца ў малодшым дашкольным узросце.

Каб звязна расказаць пра што-небудзь, трэба ясна ўяўляць сабе аб'ект расказання, умець аналізаваць прадмет, вызначыць яго асноўныя (для дадзенай сітуацыі зносін) уласцівасці і якасці, устанаўляваць прычынна-выніковыя, часавыя і іншыя адносіны паміж прадметам і з'явамі.

Для дасягнення звязнага маўлення трэба ўмець не толькі выбіраць змест выказвання, але і выкарыстоўваць неабходныя для гэтага маўленчыя сродкі: інтанацыю, лагічны націск, словы, якія найбольш дакладна акрэсліваюць думку. Трэба ўмець будаваць складаныя сказы, выкарыстоўваць розныя моўныя сродкі для сувязі сказаў, пераходу ад аднаго сказа да іншага. Звязнае апісанне ці апавяданне павінны адпавядаць пэўнай структуры і г.д.

Аднак усё сказанае не азначае, што развіваць звязнае маўленне можна толькі пасля таго, як дзіця ўжо добра засвоіць гукавы, лексічны, і граматычны бакі беларускай мовы. З самага пачатку фарміраванне навыкаў выбару слоў, вымаўленчых і граматычных сродкаў ажыццяўляецца ў ростых формах звязнага маўлення. Калі кожнае новае ўменне – лексічнае, фанетычнае, граматычнае – выкарыстоўваецца, мабілізуецца дашкольнікам для пабудовы звязнага выказвання, можна гаварыць аб рэальным засваенні выхаванцам гэтых сродкаў маўлення.

Такім чынам, звязнае маўленне, падкрэсліваў Ф.А.Сахін, акумулюючы дасягненні дзіцяці ў засваенні ўсіх моўных сродкаў, у той жа час з'ўляецца сродкам паспяховага авалодання мовай – яе лексікай, граматыкай, гукавой сістэмай.

Асноўная адзінка мовы – слова, і ўдасканаленне маўленчых зносін магчыма толькі ў выніку **пашырэння слоўнікавага запасу дзіцяці**, што забяспечвае замацаванне яго ведаў і ўяўленняў, развіццё мыслення. Таму слоўнікавая работа цесна звязана з заняткамі па азнаямленні з навакольнай рэчаіснасцю.

Важнай з'яўляецца і спецыяльная работа над словам як моўнай адзінкай, яго сэнсавым значэннем. Дзеці знаёмяцца з сінанімічнымі і антанімічнымі адносінамі паміж словамі, мнагазначнасцю слоў.

Словы з'яўляюцца як бы будаўнічым матэрыялам маўлення, але злучэнне іх у выказванні патрабуе валодання граматычным ладам маўлення. **Фарміраванне граматычнага ладу маўлення** прадугледжвае работу па *трох* напрамках:

- развіццё ўменняў змяняць змяняць словы па формах (назоўнікі па склонах, у ліку; прыметнікі ў родзе і ліку; дзеясловы па асобах, у часе і г.д);
- развіццё ўменняў будаваць сказы розных тыпаў;
- фарміраванне спосабаў утварэння новых слоў (назваў маладых жывёл, прафесій і да т.п.).

Выхавальнік знаёміць дзяцей з новымі для іх граматычнымі формамі, замацоўвае правільнае іх ужыванне з мэтай паступовага развіцця ў дзяцей прывычкі гаварыць правільна.

Каб данесці пабудаванае з дапамогай семантыка-граматычных сродкаў выказванне да суразмоўцы, яно вымаўляецца ўголас. Таму на працягу дашкольнага дзяцінства неабходна ўсебакова ўдасканалваць **гукавую культуру маўлення дзяцей**.

Паняцце гукавая культура ўключае два вялікія раздзелы:

- культуру вымаўлення;
- маўленчы слых.

Задача навучання – развіць у дзяцей уменне выразна і правільна вымаўляць усе гукі і гукаспалучэнні ў словах роднай мовы адпаведна з нормамі фанетыкі і арфаэпіі, адрозніваць у вымаўленні і на слых блізкія па гучанні групы гукаў. Неабходна развіваць артыкуляцыйна апарат дзяцей, удасканалваць іх дыкцыю, развіваць фанематычны слых.

Авалоданне мовай як спосабам зносін будзе паспяховым, калі дзеці авалодаюць інтанацыйнай выразнасцю маўлення, моўным дыханнем, якасцямі голасу, сістэмай націску.

Развіццё маўлення дашкольнікаў, навучанне роднай мове цесна звязана з задачай **выхавання цікавасці і любові да мастацкага слова**. Гэта дасягаецца на аснове азнаямлення дзяцей з мастацкай літаратурай, развіццём у іх уменняў слухаць і разумець літаратурныя творы, аналізаваць іх, узнаўляць (чытаць на памяць вершы, пераказваць казкі і апавяданні). Мастацкае слова, сродкі мастацкай выразнасці (метафары, параўнанні, прыкаўкі і г.д.) павінны стаць здабыткам дзіцяці, каб яно карысталася гэтымі сродкамі ў штодзённым жыцці.

Задачай, якая неад'емна звязана з іншымі задачамі развіцця маўлення, але істотна ад іх адрозніваецца, з'яўляецца **падрыхтоўка да навучання грамаце**: калі да гэтага мова для дзяцей выступала толькі як сродак зносін, то тут яна ўпершыню становіцца аб'ектам пазнання.

Мэтай падрыхтоўкі да навучання грамаце з'яўляецца фарміраванне ў дзяцей элементарнага асэнсавання моўнай рэчаіснасці, арыенціроўкі ў гукавой сістэме мовы. Гэта дасягаецца навучаннем дзяцей гукавому аналізу слова, азнаямленню са складовай будовай слова, слоўным складам сказа. На гэтай аснове ў далейшым ажыццяўляецца навучанне чытанню.

Названыя задачы развіцця маўлення вырашаюцца ў кожнай дашкольнай узроставай групе, але канкрэтны змест іх розны, залежыць ад узроставых магчымасцей дзяцей. Падрыхтоўка да навучання грамаце ажыццяўляецца ў старэйшым дашкольным узросце.

Неабходная сістэма работы пры вырашэнні ўсіх задач развіцця маўлення забяспечваецца пераемнасцю ў вырашэнні кожнай з іх пры пераходзе ад адной узроставай групы да другой і сінхранічнай суаднесенасцю розных задач у адной узроставай групе.

Змест работы па развіцці маўлення вызначаецца базіснай праграмай дашкольнай адукацыі. У аснове гэтай работы ляжыць узбагачэнне пачуццёвага вопыту, якое дзіця набыае шляхам азнаямлення са з'явамі навакольнага жыцця. Дзецям паведамляюцца ўпарадкаваныя веды пра

даступныя іх разуменню з'явы побыту, прыроды, працы і грамадскага жыцця перш за ўсё нашай рэспублікі.

Праграмай дашкольнай адукацыі прадугледжана і фарміраванне ў дзяцей уласна маўленчых навыкаў і ўменняў (выбар патрэбнага слова з сінанімічнага рада, валоданне элементамі словазмянення і словаўтварэння, развіццё фанематычнага слыху, звязнага маўлення і інш.).

Асноўныя *сродкі* рэалізацыі праграмных патрабаванняў – гэта:

- зносіны дарослых і дзяцей у розных відах дзейнасці (гульнявой, працоўнай, бытавой);
- культурнае моўнае асяроддзе, маўленне выхавальніка як педагагічны фактар уплыву на маўленне дзяцей;
- навучанне роднаму маўленню і мове на занятках;
- мастацкая літаратура;
- прырода і розныя віды мастацтва (выяўленчае, музыка, тэатр).

Развіццё маўлення дзяцей у дашкольных установах ажыццяўляецца ў **двюх формах**: у штодзённым жыцці і на арганізаваных занятках.

У *штодзённым жыцці* забяспечваюцца ўмовы для максімальнай рэалізацыі патрэбы дзіцяці ў маўленчых зносінах з дарослымі і ровеснікамі. Тут можна вызначыць *два* шляхі развіцця маўлення дзяцей:

- падпарадкаванне зместу і формы зносін патрэбам рэгуляцыі паводзін выхаванцаў у рэжымных момантах, прагулках, немаўленчых занятках і ў іншых тыповых сітуацыях;
- арганізацыя дзейнасці дзяцей (напрыклад, гульнявой) з мэтай забеспячэння неўсвядомленага засваення неабходных маўленчых сродкаў (замацаванне правільнага вымаўлення таго ці іншага гука, азнаямленне з новай граматычнай канструкцыяй і г.д.).

Навучанне роднай мове *на занятках* – планамерны, мэтанакіраваны працэс развіцця пазнавальных здольнасцей дзяцей, засваення імі сістэмы элементарных ведаў аб наваколлі і адпаведнага слоўніка, фарміравання маўленчых уменняў і навыкаў.

Вылучаюцца заняткі па азнаямленні з навакольным светам, мастацкай літаратурай і заняткі па развіцці маўлення. З дзецьмі старэйшага дашкольнага ўзросту праводзяцца заняткі па падрыхтоўцы да навучання грамаце.

На занятках па азнаямленні з навакольным светам вырашаецца задача ўзбагачэння слоўніка дзяцей, заняткі па мастацкай літаратуры садзейнічаюць засваенню дзецьмі сродкаў мастацкай выразнасці. Менавіта на спецыяльных занятках па развіцці маўлення ставяцца і планамерна, у сістэме і паслядоўна вырашаюцца пэўныя задачы развіцця маўлення дзяцей. Педагог адбірае той матэрыял, у засваенні якога дзеці адчуваюць цяжкасці, развівае тыя навыкі і ўменні, якія цяжка сфарміраваць у іншых відах дзейнасці. Гэта, перш за ўсё, лексіка-граматычныя і фанетычныя абагульненні, якія складаюць ядро моўнай здольнасці дзіцяці і адрыгваюць асноватворную ролю ў засваенні мовы. На занятках па падрыхтоўцы да навучання грамаце ў дзяцей фарміруецца здольнасць да аналізу маўлення.

Найбольш распаўсюджаным відам заняткаў па развіцці маўлення з'яўляюцца *комплексныя заняткі*, на якіх ажыццяўляецца цесная ўзаемасувязь, узаемадзеянне розных задач развіцця маўлення (аўтары Ф.А.Сахін, А.С.Ушакова). Цэнтральнае месца адводзіцца развіццю маналагічнага маўлення. Вядучым тут выступае прынцып адзінага зместу заняткаў. На матэрыяле аднаго мастацкага твора, цацкі, карціны і да т.п. праводзяцца фанетычныя, слоўнікавыя і граматычныя практыкаванні; ад іх адбываецца натуральны пераход да пабудовы связнага выказвання (пераказа, апісання, расказвання, разважання). Увага дзяцей не адцягваецца на новыя персанажы і дапаможнікі. Усе практыкаванні звязаны з выкананнем заданняў на пабудову маналогаў розных тыпаў.

Безумоўна, існуе цесная сувязь паміж моўным матэрыялам, які падаецца на занятках, і тым, што падлягае “ўтоенаму” замацаванню ў спецыяльна арганізаванай педагогам дзейнасці дзяцей па-за заняткамі. З другога боку, на занятках наладжваюцца назіранні над моўным матэрыялам,

які дзеці атрымліваюць у працэсе спантаннага засваення мовы ў штодзённым жыцці.

4. Прынцыпы развіцця маўлення дашкольнікаў

Працэс развіцця маўлення і навучання дашкольнікаў роднай мове будзеца, перш за ўсё, на аснове агульнадыдактычных прынцыпаў: даступнасць, нагляднасць, сістэматычнасць, паслядоўнасць, свядомасць і актыўнасць, індывідуалізацыя і дыферэнцыяцыя навучання і інш. Аднак канкрэтныя сродкі навучання педагог выбірае, заходзячы з *метадычных прынцыпаў* – агульных зыходных палажэнняў навучання маўленню ў дзіцячым садзе. Гэтыя прынцыпы навучання выведзены расійскай даследчыцай В.І.Яшынай, зыходзячы з заканамернасцей засваення мовы і маўлення дзецьмі, адлюстроўваюць спецыфіку навучання дашкольнікаў роднаму маўленню¹.

Першым прынцыпам выступае *прынцып узаемасувязі сенсорнага, разумовага і маўленчага развіцця дзяцей*. Развіццё маўлення як мовамысліцельнай дзейнасці цесна звязана з пазнаннем навакольнага свету. Маўленне абавязана на сенсорныя ўяўленні дзяцей, якія складаюць аснову мыслення, і развіваюцца ў адзінстве з мысленнем. Таму развіваць маўленне дашкольнікаў неабходна на аснове актыўнага і дзейнаснага пазнання імі навакольнай рэчаіснасці, развіцця змястоўнага боку мыслення.

Наступны метадычны прынцып – *прынцып камунікатыўна-дзейнаснага падыходу да развіцця маўлення* – з'яўляецца адным з галоўных, паколькі вызначае стратэгію ўсёй работы па развіцці маўлення. Ён указвае на практычную накіраванасць працэсу навучання роднай мове. Рэалізацыя прынцыпу азначае развіццё маўлення ў дзяцей як сродку зносін і ў працэсе камунікацыі ў розных відах дзейнасці. З улікам гэтага прынцыпу павінны праводзіцца і спецыяльныя заняткі па развіцці маўлення. На першы план выходзіць фарміраванне ў дзяцей маўленчага выказвання.

¹ Яшина В.И. Методические принципы развития речи детей // Вопросы речевого развития дошкольников /Под ред. О.С.Ушаковой. М., .1998 С. 64 - 68.

Прынцып развіцця моўнага чуцця (“чуцця мовы”). Моўнае чуццё – гэта неасэнсаванае валоданне заканамернасцямі мовы. Яно ўзнікае на падсвядомым узроўні ў працэсе шматразовага ўспрымання маўлення і выкарыстання ва ўласным маўленні падобных форм. Дзеці не толькі запамінаюць выпадкі выкарыстання слоў, іх форм, словазлучэнняў, але і выкарыстоўваюць іх у розных сітуацыях маўленчых зносін, якія пастаюнна мяняюцца. Гэтую здольнасць трэба падтрымліваць і развіваць. З развіццём моўнага чуцця звязана фарміраванне моўных абагульненняў.

Прынцып фарміравання элементарнага асэнсавання з’яў мовы. У аснове авалодання маўленнем ляжыць не толькі імітацыя, перайманне маўлення дарослых, але і неасэнсаванае абагульненне моўных з’яў. Дзіця неўсвядомлена выводзіць для сябе правілы маўленчых паводзін, што дазваляе яму ствараць новыя выказванні. Таму ў аснове навучання мове ляжыць фарміраванне моўных абагульненняў і творчых маўленчых здольнасцей, элементарнае асэнсаванне з’яў мовы.

Прынцып узаемасувязі работы над рознымі кампанентамі маўлення, развіцця маўлення як цэласнага ўтварэння. Засваенне лексікі, фарміраванне граматычнага ладу маўлення, развіццё вымаўленчых навыкаў, дыялагічнага і маналагічнага маўлення з’яўляюцца ўзаемазвязаным працэсам авалодання сістэмай мовы. У працэсе развіцця аднаго з кампанентаў маўлення адначасова развіваюцца і іншыя. У цэнтры ўвагі педагога павінна быць работа над звязным выказваннем, у якім суміруюцца ўсе дасягненні дзіцяці ў авалоданні маўленнем.

Прынцып узаемнай сувязі навучання розным відам маўленчай дзейнасці. Маўленне мае два абавязковых бакі – успрыманне (і разуменне), і гаварэнне. Разуменне з’яўляецца перадумовай развіцця самастойнага, актыўнага маўлення, некалькі апарэджваючы яго. У дзіцячым садзе неабходна надаваць увагу абодвум бакам маўлення.

Прынцып узбагачэння матывацыі маўленчай дзейнасці. Як ужо адзначалася, маўленчая дзейнасць заўсёды матывавана: яна выклікана

натуральнымі патрэбамі дзіцяці ва ўяўленнях, у актыўнай дзейнасці. У працэсе заняткаў натуральная камунікаўнасць маўлення часта зніжаецца. Таму важнай задачай педага з'яўляецца стварэнне ў працэсе навучання сітуацый, якія выклікаюць патрэбу ў маўленчых зносінах.

Прынцып забеспячэння актыўнай маўленчай практыкі. Маўленчая актыўнасць з'яўляецца адным з асноўных умоў своечасовага маўленчага развіцця дзіцяці. Пад маўленчай актыўнасцю разумеецца не толькі гаварэнне, але і слуханне, успрыманне маўлення. Актыўную маўленчую практыку неабходна забяспечваць як у штодзённым жыцці – у розных відах дзейнасці, так і на занятках.

5. Метады і прыёмы развіцця маўлення

Метад развіцця маўлення – гэта спосаб дзейнасці педагага і дзяцей, які запяспечвае фарміраванне маўленчых навыкаў і уменняў. У дашкольнай дыдактыцы ў цэлым і метадыцы развіцця маўлення прынята выдзяляць **тры групы метадаў**: наглядныя, слоўныя і практычныя.

Наглядныя метады падзяляюцца на непасрэдныя і апасродкаваныя. Калі дзеці маюць магчымасць назіраць аб'ект непасрэдна, выкарыстоўваюцца *непасрэдныя* метады. Гэта метады назіранняў і яго разнавіднасці: агляды памяшканняў, экскурсіі, разглядванне прадметаў.

Калі аб'екты недаступныя для непасрэднага назірання, выхавальнік знаёміць ў імі дзяцей *апасродкаваным* шляхам, г.зн. выкарыстоўваючы выяўленчую нагляднасць (карціны, фотаздымкі, кінафільмы і дыяфільмы, цацкі). У старэйшых групах выкарыстоўваецца метады дэманстрацыі мадэляў.

Разглядванне карцін са знаёмым зместам, цацак як умоўных вобразаў знаёмых прадметаў і істот, раскаванне па іх прымяняецца і з мэтай паўторнага азнаямлення з аб'ектам, замацавання атрыманых пад час назіранняў ведаў, фарміравання звязнага маўлення. Зразумела, што ва ўсіх гэтых працэсах абавязкова прысутнічае слова выхавальніка, які накіроўвае ўспрыманне дзяцей, тлумачыць і назвае тое, што паказваецца.

Слоўныя метады выкарыстоўваюцца ў дзіцячым садзе даволі рэдка. Гэта чытанне і расказванне мастацкіх твораў, завучваенне напамяць, пераказ, абагульняльная гутарка. Але ва ўсіх слоўных метадах выкарыстоўваюцца і наглядныя прыёмы: паказ цацак, малюнкаў, прадметаў, ілюстрацый. У старэйшым дашкольным узросце дапускаецца расказванне без апоры на нагляднасць.

Практычныя метады накіраваны на выкарыстанне маўленчых навыкаў і уменняў і іх удасканаленне. Часцей за ўсё практычныя метадыносяць гульнявы характар. Гэта дыдактычныя гульні, гульні-драматызацыі, інсцэніроўкі, пластычныя эцюды, рухавыя гульні са слоўнымі прыгаворамі. Да практычных метадаў адносяцца таксама розныя віды дзіцячай дзейнасці – канструяванне, маляванне, праца, мадэліраванне і інш., кожны з якіх суправаджаецца словам выхавальніка і дзяцей.

Як відаць, падзяленне метадаў развіцця маўлення на групы з’яўляецца вельмі ўмоўным, паколькі паміж імі няма выразнай мяжы.

А.Г.Арушанава выдзяляе таксама **праблемныя метады** развіцця маўлення. Да іх адносяцца творчыя заняткі, словаўтваральныя сітуацыі, праблемныя пытанні¹.

У залежнасці ад характару маўленчай дзейнасці дзяцей ўмоўна выдзяляюцца **рэпрадуктыўныя і прадуктыўныя** метады развіцця маўлення.

Рэпрадуктыўныя метады заснаваны на ўзнаўленні маўленчага матэрыялу, на перайманні гатовых узораў. Гэта, напрыклад, пераказ блізка да тэксту, завучванне на памяць, гульні-драматызацыі па змесце літаратурных твораў, капіруюць ўзор расказа выхавальніка.

Прадуктыўныя метады накіраваны на навучанне дзяцей пабудове ўласных звязных выказванняў, развіццё маўленчай творчасці. Да гэтых метадаў адносяцца абагульняльная гутарка, расказванне, творчы пераказ, мадэліраванне, творчыя заданні.

¹ Арушанова А.Г. Методика развития речи и обучения началам грамоты. Теоретический курс. Авторизованное изложение. М., 1995. С.

Паколькі элементы творчасці ёсць у рэпрадуктыўных метадах, а элементы ўзнаўлення ўзору – у прадуктыўных, дакладнай мяжы паміж гэтамі метадамі таксама не існуе.

Кожны метада уяўляе сабой сістэму метадычных прыёмаў, якія аб'ядноўваюцца агульнасцю задачы развіцця маўлення і падыходу да яе вырашэння. Метадычныя прыёмы – гэта элементы метадаў, яго састаўныя часткі. Прыёмы развіцця маўлення таксама падзяляюцца на *тры* асноўныя групы: слоўныя, наглядныя і гульнявыя.

Найбольш распаўсюджаны наступныя **слоўныя прыёмы**.

Маўленчы ўзор - правільная, загадзя прадуманая маўленчая дзейнасць выхавальніка, прызначаная для пераймання дзецьмі. Гэта можа быць узор вымаўлення гука, слова, пабудовы граматычнай формы, сказа. Узор павінны быць даступным дзецям па форме і змесце. Каб дамагчыся асэнсаванага паўтарэння дзецьмі ўзору маўлення выхавальніка, карысна суправаджаць узор іншымі прыёмамі: тлумачэннямі, указаннямі.

Паўторнае прагаворванне – наўмыснае (але не прымусовае) шматразовае паўтарэнне аднаго і таго ж гука, слова, фразы з мэтай яго запамінання. Паўтарэнне можа ажыццяўляцца за педагогам, іншымі дзецьмі, сумеснае паўтарэнне (выхавальніка і дзіцяці або двух дзяцей), а таксама харавое.

Слоўныя практыкаванні – шматразовае выкананне дзецьмі пэўных маўленчых уменняў і навыкаў. Ад паўтарэння адрозніваюцца большай частатой, варыятыўнасцю, большай доляй самастойных намаганняў дзяцей.

Тлумачэнне – раскрыццё сутнасці якой-небудзь з'явы або спосаба дзеяння. Выкарыстоўваецца ў працэсе назіранняў і абследавання прадметаў, раскрыцці значэння слова і пры вырашэнні іншых задач.

Указанні – раз'ясненне дзецям спосабу дзеяння для дасягнення пэўнага выніку. Указанні могуць быць навучальныя, арганізацыйныя, дысцыплінуючыя.

Ацэнка дзіцячага маўлення – разгорнутае матываванае суджэнне аб маўленчым выказванні дзіцяці. Ацэнка павінна насіць не проста канстатуючы характар, але і навучальны, каб дзеці маглі ўдасканаліваць свае маўленне. Улічваючы эмацыянальны ўплыў ацэнкі на дзяцей, яна павінна быць у асноўным станоўчай. Маўленчыя памылкі тактоўна выпраўляюцца з дапамогай іншых метадычных прыёмаў (узору, паўтарэння, тлумачэння).

Пытанне – слоўны зварот які патрабуе адказу. Пытанні падзяляюцца на асноўныя і дапаможныя. Асноўныя, у сваю чаргу, могуць быць канстатуючымі (хто? што? які? дзе? куды? і да т.п.) і пошукавымі (чаму? навошта? чым падобныя?). Дапаможныя пытанні бываюць наважныя і падказваючыя. Пытанні выкарыстоўваюцца ў гутарках, размовах, дыдактычных гульнях, пры навучанні розным відам расказвання, г.зн. ва ўсіх метадах развіцця маўлення.

Наглядныя прыёмы – паказ рознага ілюстратыўнага матэрыялу (малюнкаў, рухаў у гульні-драматызацыі і да т.п.), становішча органаў артыкуляцыі пры навучанні гукавымаўленню і інш. Спалучаюцца са слоўнымі прыёмамі, напрыклад, паказ аб'екта і называнне новага слова.

Гульнявыя прыёмы могуць быць як слоўнымі (інтрыгуючая інтанацыя пры пытанні, выкарыстанне жарта пры тлумачэнні задання, небыліцы), так і нагляднымі (выкарыстанне гульнявых персанажаў тыпу “беларускамоўнай” лялькі, фантаў, гульнявых рухаў). Такія прыёмы павышаюць цікавасць дзяцей да заняткаў, садзейнічаюць актывізацыі іх маўлення.

Усе вышэй пералічаныя прыёмы развіцця маўлення з'яўляюцца *прамымі*. Існуюць і *ўскосныя* прыёмы: напамінанне, рэпліка, заўвага, падказка, савет.

Розныя прыёмы выкарыстоўваюцца ў залежнасці ад задачы развіцця маўлення, зместу заняткаў, узроставых і індывідуальных асаблівасцей дзяцей.